

Demirbaş No: 001187
Yer No: md1

İSTANBUL ÇEŞMELERİNİN KORUNMASI VE YAŞATILMASI KONUSUNDA
İLK GÖZLEMLER

SEMA ÖNER

T.B.M.M. MİLLÎ SARAYLAR

DAİRE BAŞKANLIĞI UZMANI

İSTANBUL

İSTANBUL ÇEŞMELERİNİN KORUNMASI VE YAŞATILMASI KONUSUNDA İLK

GÖZLEMLER

Sema ÖNER
T.B.M.M. Milli Saraylar
Daire Başkanlığı - İSTANBUL

A) ÖNEM VE İŞLEVLERİYLE ÇEŞMELER

Osmanlıların yaşamında büyük yeri olan çeşmenin önemi; diğer toplumlarda olduğu gibi kişilerin doğal olarak suya gereksinimlerinden kaynaklanmakla birlikte, Osmanlı toplumsal yaşamının bir parçası olan vakfetme anlayışı, ya da hayrat yapma isteği ile de bağlantılıdır. Çeşmelerin üzerindeki ayet ve sureler bu dinsel yaklaşımı vurgular. Ayrıca üzeri namazgâhlı meydan çeşmeleri ve namazgâh ile yanyana inşa edilen çeşmeler dinsel bütünlüğün örneklerindedir.

Kent dokusu içinde, toplumsal etkileşimi sağlayan noktalar oluşturan çeşmelerin, sokak aralarına, mahallelerde meydancıklara yaptırılmalarının yanısıra, alış-veriş merkezi (Tophane Çeşmesi-H.1145/M.1732-1733¹, Üsküdar, III.Ahmet Çeşmesi-H.1141/M.1728-1729²), iskele meydanı (Üsküdar, III.Ahmet Çeşmesi, Kandilli, II.Mahmut Çeşmesi-H.1233/M.1817-1818), namazgâh (Kadırga, Esmâ Sultan Çeşmesi-H.1193/M.1779) veya kervan yolları üzerindeki kavşaklar gibi (Ayrılık Çeşmesi-16. yüzyıl) daha kalabalık ve geniş etkileşim alanlarına inşa edildikleri de gözlemlenebilir. Genellikle uygun bir yer bulunduktan sonra çeşme yapıldığı veya çeşme için meydan açıldığı ya da genişletildiği görülür (Tophane Çeşmesi)³.

Çevresi veya yakınındaki diğer dini ve sosyal yapılarla birlikte bir bütünün parçası olarak düşünülmesi gereken, konumlarına göre meydan çeşmesi, köşebaşı çeşmesi, sokak çeşmesi gibi çeşitli adlar alan bu küçük mimari yapıtlar, toplumsal öneminin yanısıra şehircilik açısından da dikkate değer özellikler gösterirler. Hazneli olanlar zaman zaman büyük yangınlar geçiren İstanbul için birer su deposu görevi yapmışlardır.

Diğer bir bakış açısıyla çeşmeler, işlev ve mimari özelliklerinin dışında, Osmanlı sanatında süsleme anlayışındaki değişim ve gelişimi en iyi biçimde yansıtan yapıtlardır. Özellikle klasik dönem sonrası, 18 ve 19. yüzyılda süslemedeki batı etkili değişimleri kronolojik olarak izleyebilmemizi

sağlarlar. Hatta bu yüzyıllarda Osmanlı mimarisine genel bir bakış, batılı etkilerin ilk izlerine bir gözle; Bab-ı Hümayun III. Ahmet

Çeşmesi'nde rastlandığını gösterir.

Tarihsel gelişim içinde Osmanlı mimarisindeki süsleme programına gözlemlerde de uyulmasının yanı sıra daha uygun uygulamalara geçildiği de izlenebilir. Sanatçılar, çeşme dışındaki dini ve sivil yapılarda işlev ve geleneksel biçimlere bağlılıklarını sürdürmek zorunda kalmışlardır. Öyleyse çeşmeler boyutlarının küçüklüğüne karşın istenilen biçimde çalısma olanakları verdiğinden -özellikle meydan çeşmeleri- sanatçıları daha özgür kılarak süsleme yeteneklerini rahatça sergilediklerini yüzyıllar oluşturmışlardır.

Kitabelleriyle çeşmeler, geçitli yazı türlerinin taş ve mermerle işlenmiş hat sanatı örneklerini verirler, bu manzuma ya da mensur yazıtlarla edbiyat için ilginç örnekler ve bir birikim sağlanmışlardır. Özellikle antikalardan meydan çeşmelerinde dizeler, içlerinde sultanların da olduğu, devirlerinin önüne getirilerek hat sanatları ve hatatlarının eseridir.⁴

Mimarlarının ve süsleme ustalarının adlarını henüz bilemediğimiz bu yapıtlar başta sultan olmak üzere, saray mensupları, yüksek kademedeki görevliler ve maddi olanakları olan kişiler tarafından yaptırılmıştır.

B) KURTARMA VE KORUMANIN GEREKLİLİĞİ

Doğrudan ve dolaylı işlevleriyle önemi çok az bir biçimde belirginleşen çeşmeler nasıl kurtarılabilir ve bugünkü şartlarda işlevlik kazandırılır?

1945-1947 tarihli, İ.H. Tanışık'ın İstanbul Çeşmeleri adlı altındaki iki çiltlik kitabında yaklaşık 800 kitabeli çeşmeden söz edilir⁵. Ancak, çeşmelerin bir kesiti olan meydan çeşmeleri üzerinde yaptığımız araştırmalar sırasında adı geçen yapıtların bir kısmının bugün yerinde olmadığını görmüştük. Üstelik, Anadolu'nun sokakları Anadolu'nun çeşmeleri'nin 1979'da yerinde iken (R.1) 1980'de denizin dibinde bulunması, yok olma veya yok edilme olayının ne denli hızlı bir süreç içinde olduğunu küçük bir kanıttır. Kimi bir inşaat yapımı için, kimileri de yol yapımı

ve değişik pekçok nedenle yok olan (R.2-3), bütünlüğünü yitirdiğinde parçalarını bazen çağdaş bir konutun yüzünde görebildiğimiz su kültürümüzün mimari örnekleri çeşmelerimize nasıl sahip çıkabiliriz?

Bu yapıtların korunması ve yaşatılabilmesi için öncelikle onları eski işlevlerine kavuştururken kullanım ile korumanın birbirini olumlu bir biçimde etkilediği düşünölmelidir. Genellikle kent halkının isteği de çeşmelerin kullanılması doğrultusunda olmaktadır.

Doğal olarak kullanılmamaya neden; tarihi kentteki su sistemi ve eski kullanım şekli ile bugün bozulan sokak dokusuyla birlikte suyun evlere kadar girmesiyle ortaya çıkan şehircilik anlayışları arasındaki farklılıktır.

İşlevlerini yitiren çeşmelerde yapısal bozulmalar dışında, kullanımda farklılık veya ilginç görüntülere rastlamak mümkündür. 1979-1980 yıllarında yaptığım saptamalar sırasında:

- . Çubuklu Caddesi üzerinde, Çubuklu İskelesi yakınında adını tesbit edemediğim H.1238/M.1822-1823 tarihli çeşmenin haznesinin kömür deposu olarak kullanıldığını,
- . Kurtuluş, Sefa Meydanı, Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi'nin boş kutu ve kasalarla örtölüp, yapının belirsizleştğini, (R.4)
- . Kasımpaşa-Hasköy yolu üzerindeki Süleyman Kaptan Çeşmesi'nin kimliğini neredeyse tamamen yitirip kitabesine kadar gömölmiş olduğunu, (R.5)
- . Çengelköy, II.Abdülhamit Çeşmesi'nin yıkılmak üzere bulunduğunu (R.6) gördüm.

Bunlar görebildiklerimizden birkaç örnek. Farkına varmadan yok olan çeşmeler ise kaybın önemini hissettirecek düzeyde olmalı...

C) ÇEŞMELERİ YAŞATMADA İZLENEBİLECEK ÇALIŞMA YÖNTEMİ ÖNERİSİ

Bu gerçekleri görerek çeşmelere işlev kazandırmak veya korumak amacıyla, öncelikle İstanbul il sınırları içinde bir saptama, envanter, röleve ve restorasyon çalışmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Saptama öncesi, kütüphanelerdeki çağdaş kaynaklar, çeşitli üniversitelerdeki lisans ve lisansüstü tezleri, daha ayrıntılı bilgiler için de;

müze arşivlerindeki çesitli malzemeler, röleve ve restorasyonda gerekli yaptıkları asıl yer ve durumlarını veren albüm fotoğrafları, gravürü seyahatnameler, geçmiş yüzeylerin kent planları ve çesmelerden ayrı düşünülme üzere su yolları haritaları sağlıklı dayanak noktaları oluşturan albüm fotoğrafları ve gravürler restorasyon aşamalarında yanlıyı ortadan kaldıracak malzemeler olacaktır 6.

Bölgelere göre dağılımı yapılacak çesitli meslek gruplarının araştırması ile elde edilecek bulguların bir araya getirilip yayınlanması için sistematik bir çalışmaya gidilmelidir. Bunun için saptanan (yerinde olan veya olmayan) her yaptın bilgi fişi ve dosyası oluşturulmalıdır.

fişler; var olan veya olmayan çesmelere göre iki ayrı renkte düzenlenmeli, kısa bilgiler (yeri, bugünkü durumu, saptama tarihi, çesmenin tarihi, yaptın, mimari ve süsleme özellikleri) dışında, yaptın bugünkü fotoğraflarını içermelidir.

Daha sonraki aşamada, fişlerin alfabetik ve kronolojik düzenlemesiyle sayısal bir sonuç elde edilecek, bölgelere göre bir ayırım yapıldığında da dağılım belirlenecektir. Saptamaların kent planı üzerine işlenmesi dağılımın kolayca görülebilmesini, ayakta kalabilen çesmelerle, yitiril- lenlerin belirginleşmesini sağlayacaktır.

Dosyalar ise:

- Çesmenin eski-yeni (onarım işsa restorasyon sonrası) fotoğrafları,
- Ayrıntılı envanter (ÖRNEK-1-2),
- Plan, röleve, restorasyon projeleri,
- Süsleme çizimleri (süsleme şeması, motifleri ve rölevesi),
- Kaynakça

gibi daha kapsamlı malzemeyi içermelidir.

Ana çizgilerle verildiğinde dahi böyle ciddi bir çalışmanın oldukça uzun bir zaman sürecini kapsayacağı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, dansılacak bir üniversitenin bu tür birikimlerin merkezi olarak saptanması, elde edilen malzemenin dağılımının da aynı merkezden yapılmasını gerektirmektedir. Böylece çesmelerin sürecinin acımasızca erittiği veya eritemek üzere olduğu kültürel kalıtın bir kesitini daha kurtarma çabalarına somut bir biçim ve süreklilik getirilecektir.

ÖRNEK -1-

HAMİDİYE ÇEŞMESİ (R.7)⁷:

1. Yeri: Beyoğlu, Camii Kebîr, Kızılay (Tabakhane) Meydanı'ndadır⁸.
2. İnceleme Tarihi: Temmuz 1979
3. Bugünkü Durumu: Suyu akmaktadır.
4. Tarihi: İlk inşa tarihi belli değildir. H.1306/M.1888-1889'da yeniden inşa ettirilmiştir.
5. Kitabeler:
 - a) Tarih kitabesi: ---
 - b) Diğer kitabeler: Çeşmenin güneydoğu yüzünde sülüs celisi ile Hamidiye Çeşmesi
1306
yazılıdır.
 - c) Tuğra: ---
6. Yaptıran: İlk inşa ettiren belli değildir. Sultan II.Abdülhamit çeşmeyi yeniden yaptırmıştır⁹.
7. Mimari özellikleri: Kare planlıdır. Kaideli, kaideden tepeliğe doğru incelen paye şeklinde bir çeşmedir. Dışa taşkın dikdörtgen yalağı¹⁰ ve musluğu güneydoğu yüzdedir. Musluğu kaidesindedir.

Boyutlar:

En-Boy: 0.52 m.

Yükseklik: 2.80 m. (kaide dışında)

Kaide yüksekliği: 0.30 m. + 0.54 m.

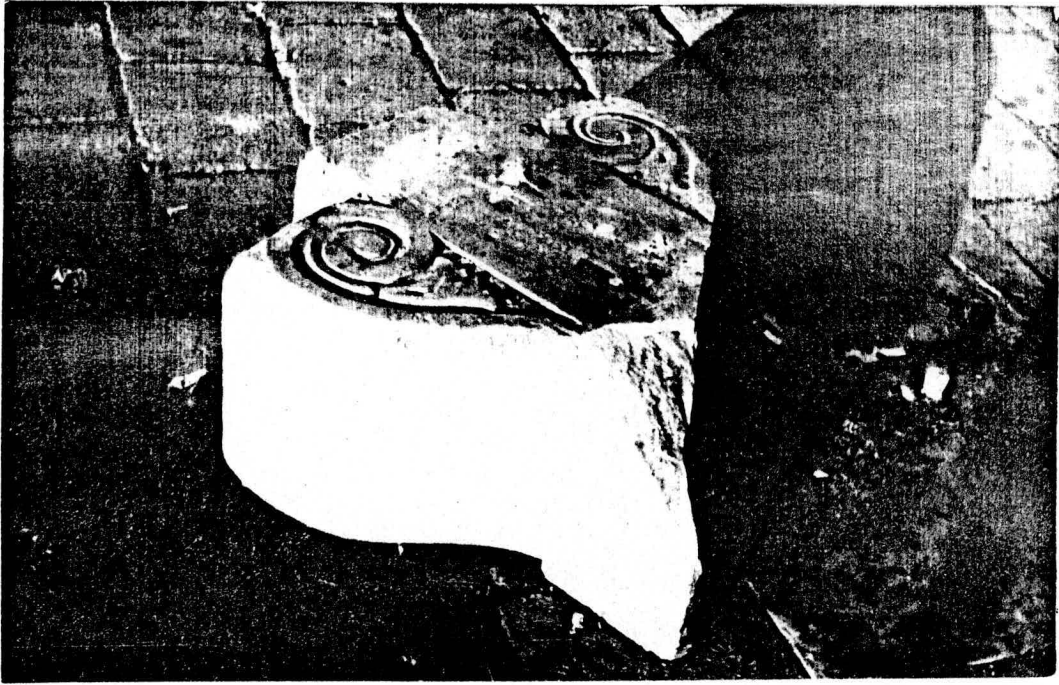
Vazo yüksekliği: Yaklaşık 1 m.

8. Kullanılan Malzeme: Beyaz mermerdendir. Madalyonun içi yeşil boyalıdır.
9. Süsleme Özellikleri: Gövdeyi kaide ve tepelikten ayıran silme dört yüzü de dolaşır. Güneydoğu yüzdeki kitabeli yuvarlak madalyon ve tepeliği oluşturan ayaklı vazo dışında süsleyici elemanı yoktur.

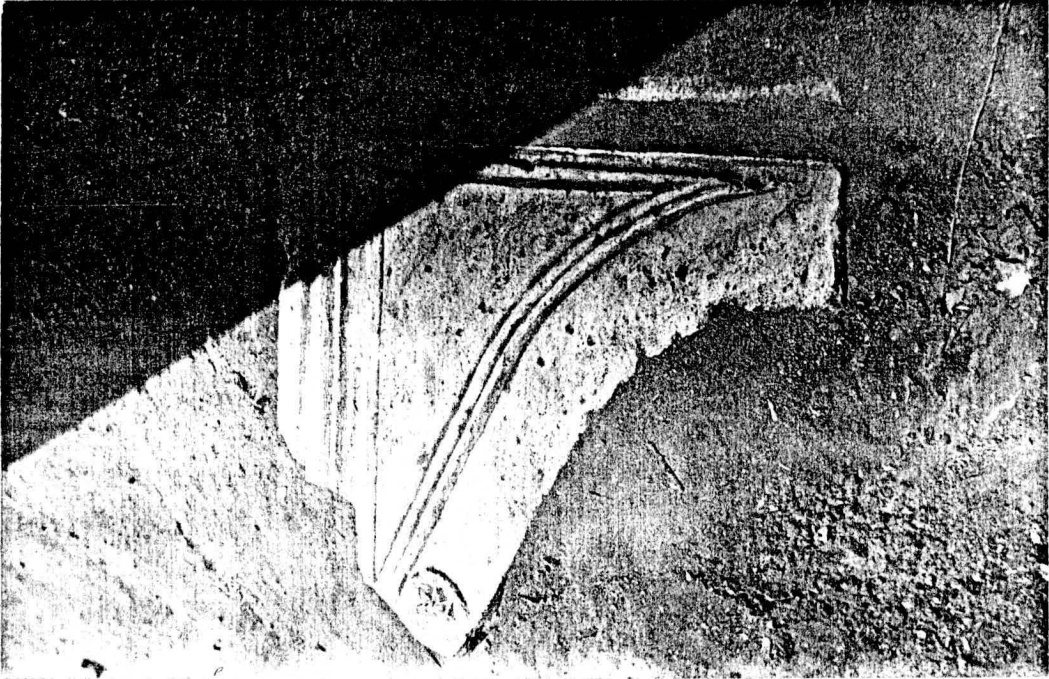
9. Süste me Özelli kleri: Çeş men in ku ze y do ğ u yü zü süs le me li di r. Di key mer mer bir lev ha ile son u ğ la nan yar ım da ire te pe li k yi vi li ke na rı lı dır. Te pe li ğ in or ta sı n da, o val bir ma da lı on iç in de tu ğ ra var dır. Ya tay sil me le re çe ş me gö v de sı n den ay rı lı an bu böl ü mü, alt alta üç sı ra hal in de dü zen len miş ya zı tı lı ka r tu ş la r iz ler. Ayna ta ş ı, ucu C ka r tu ş lu yapa n yu va r la k bir ke mer iç in e al ın mı ş tır. Çe ş me ya la ğ ı süs le me sı z dır.

NOTLAR:

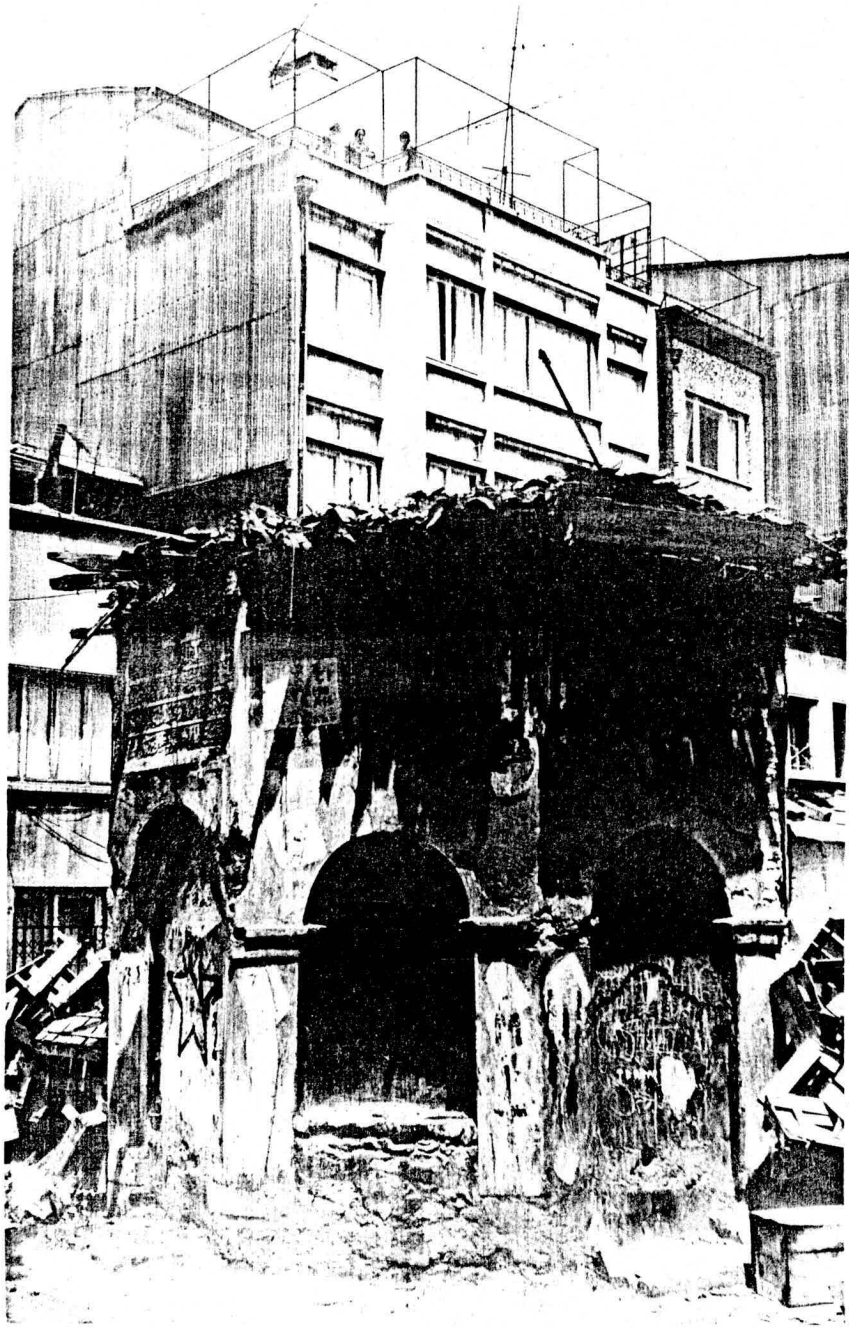
1. M. Mellin, Voyage-Pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore d'après les dessins de Mellin, Paris, 1819. Tophane Çesmesi ve çevresini gösterir gravür.
2. E. Ünal, "İstanbul Çesmeleri 2" Hayat Tarih Mecmuası, 1969, Sayı:7, s.34'de Üsküdar III. Ahmet Çesmesi'nin çevresinde 19. yüzyılda yemiş pazarı bulunduğu belirtilir.
3. Tophane Çesmesi, İ. Belediyesi Sular İd. Yayınlarından, İstanbul, 1958.
4. "İstanbul Çesmeleri", İstanbul 11 Yıllığı, 1973, s.482 ve Ethem Pascha, L'Architecture Ottomane, Constantinople, 1883, s.60'da; Bab-ı Hümayun III. Ahmet Çesmesi'nin tarih beytinin Sultan III. Ahmet tarafından söylenip yazıldığı, İ. H. Konyalı, Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi, İstanbul, 1977, Cilt II, s.91'de Üsküdar III. Ahmet Çesmesi'nin kitabesinin Sultan III. Ahmet'in el yazısı ile yazıldığı ifade edilir.
5. İ. H. Tanışık, İstanbul Çesmeleri, İstanbul, 1945, Cilt I, s.4.
6. J. Pardoe, The Beauties of the Bosphorus, London, 1838, s.50-56'da görülen Bartlett'in gravüründe, Üsküdar, III. Ahmet Çesmesi'nin fenerli çatsı ile onarım sonrası görülmüü birbirinden oldukça farklıdır.
7. S. Öner, İstanbul'daki Meydan Çesmelerinde Süsleme, H.Ü. İd. Bil. Fak. Sanat Tarihi B., Ankara, 1981, Cilt I, s.251-252. (Yayınlanmamış bilim uzmanlığı tezi).
8. İ.Ü.K. Album 90823, 12'de çesmenin 19. yüzyıl sonunda şişli'de meydana olduğu saptanmaktadır.
9. Bkz. Y.a.g. album.
10. Y.a.g. albumde çesmenin kitabeli yüzünde, dilimli eğizli, oval kavisli ayaklı bir yalağın bulunduğu görülmektedir.
11. S. Öner, a.g.e., s.195-196.
12. Bu bilgiler yine halkından alınmıştır.
13. Kitabe, İ. H. Tanışık a.g.e., Cilt II, s.172'den alınmıştır.
14. Tepelikteki levhaya kadar yapılan ölçümdür.

R.1 ANADOLU HİSARI ÇEŞMESİ

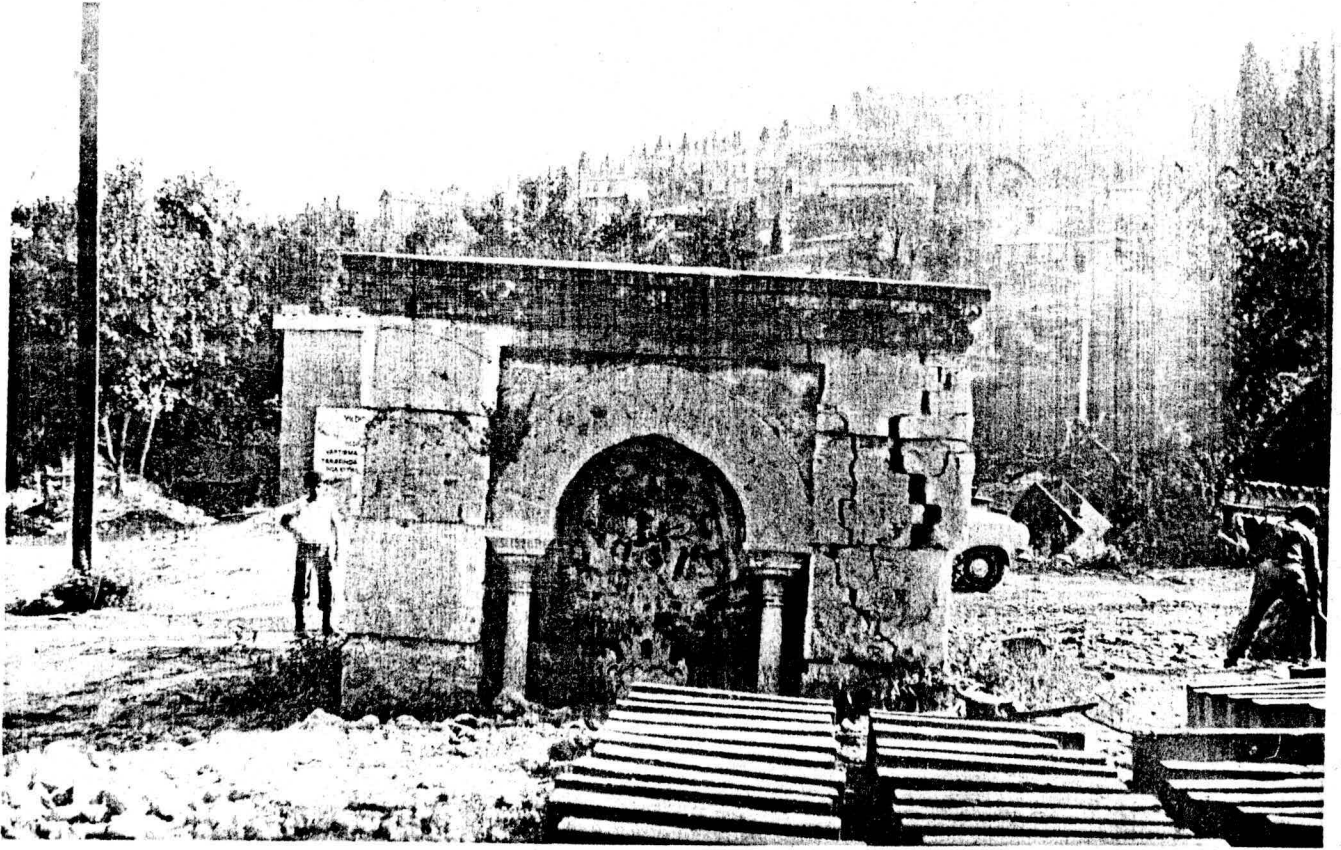
R.2-3 EMİNE SULTAN ÇEŞMESİ

R.4 MİHRİŞAH VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

R.5 SÜLEYMAN KAPTAN ÇEŞMESİ

R.6 II.ABDÜLHAMİT ÇEŞMESİ

R.7 HAMİDİYE ÇEŞMESİ